



90 РОКІВ НАЦІОНАЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Нині минає 90 років від дня заснування Національної академії наук України. 27 листопада далекого 1918 року відбулися установчі Загальні збори Української академії наук, на яких першим президентом Академії одногосно було обрано видатного вченого зі світовим ім'ям – Володимира Івановича Вернадського. Створенню Академії наук передувала самовіддана діяльність багатьох поколінь українських учених, які працювали у вищих навчальних закладах, багатьох наукових товариствах. Заснування Академії наук стало передумовою формування і поступального розвитку наукового і науково-технічного потенціалу України.

За дев'ять десятиліть Академія пройшла великий шлях, стала найбільшою науковою організацією України, визнаною в усьому світі. Назва Академії зазнавала змін. У 1918–1921 рр. вона іменувалася Українська академія наук (УАН), з 1921 по 1936 р. – Всеукраїнська академія наук (ВУАН), у 1936–1991 рр. – Академія наук Української РСР, з 1991 по 1993 р. – Академія наук України, а з 1994 р. – Національна академія наук України. Сьогодні у складі Національної академії наук України 3 секції, 14 наукових відділень, близько 170 інститутів та інших наукових установ, у яких налічується понад 19 тисяч наукових працівників. На всіх етапах поступу України вчені Академії плідно і самовіддано працювали над вирішенням питань загальнонаціонального та загальносвітового значення.

Вирішальний вплив на зростання академічної науки, науково-технічний прогрес справляла і справляє діяльність наукових шкіл з різних галузей знань, які формувалися і функціонували протягом усієї 90-річної історії Академії. На чолі цих наукових шкіл стояли видатні вчені нашої Академії:

Математики Д.О. Граве, М.М. Кирилов, М.М. Боголюбов, Ю.О. Митропольский; *механіки* С.П. Тимошенко, О.М. Динник, М.О. Лаврентьев, Г.С. Писаренко; *фізики* К.Д. Синельников, Л.В. Шубников, О.І. Лейпунський, В.Є. Лашкар'єв, О.І. Ахієзер, І.М. Ліфшиць, О.С. Давидов, С.І. Пекар, А.Ф. Прихотько, О.Я. Усиков; *астрономи* О.Я. Орлов, М.П. Барабашов, Є.П. Федоров, С.Я. Брауде; *геолог* П.А. Тутковський; *матеріалознавці* І.М. Францевич, В.І. Трефілов; *хіміки* Л.В. Писаржевський, А.В. Думанський; *біологи і медики* М.Г. Холодний, Д.К. Заболотний, О.О. Богомолець, О.В. Палладін, В.П. Філатов, І.І. Шмальгаузен, М.М. Амосов, М.Д. Стражеско. Світову славу і визнання здобули українські школи електрозварювання Є.О. Патона і кібернетики В.М. Глушкова. Широко відомі школи у галузі соціальних і гуманітарних наук, які заснували історики М.С. Грушевський, Д.І. Яворницький і І.П. Кріп'кевич, правознавець В.М. Корецький, сходознавець А.Ю. Кримський, філософ В.І. Шинкарук, мовознавці Л.А. Булаховський, О.С. Мельничук, В.М. Русанівський, літературознавці С.О. Єфремов, М.С. Возняк, О.І. Білецький.

Особливе місце серед наукових шкіл у галузі соціальних та гуманітарних наук посідає школа відомого економіста, статистика і демографа академіка Михайла Васильовича Птухи. Історія демографії в Україні пройшла складний шлях: від фрагментарної постаті демографічної думки до системної галузі наукового знання. Система демографічних знань в українських землях почала формуватися значно пізніше, ніж у Західній Європі, лише у 18 столітті. Хронологічний рубіж між передісторією та історією української демографічної думки припадає на останню чверть 18 ст., коли на території сучасної України почали проводитися обліки населення і запроваджується система церковного реєстрування та статистичного обліку природного руху населення.

Вагомий вклад у розвиток української демографічної думки у цей період внесли вітчизняні просвітники Г. Козицький, М. Мотоніс, В. Полетика, Ф. Тумановський, Я. Рубан, М. Антоновський. Протягом першої половини 19 століття демографічна думка істотно збагатилася завдяки працям відомих учених В. Каразіна, І. Срезневського, О. Рославського-Петровського, М. Маркевича, А. Скальковського. Суттєвих успіхів у розвитку демографічної думки в Україні було досягнуто у другій половині 19 століття. Вирішальний вплив на поступ української демографії на цьому етапі справили представники київської школи політекономії та статистики Д. Журавський, І. Вернадський, М. Бунге, М. Зібер.

Зародження історичної демографії в Україні відноситься до середини 19 століття. Фундаторами цього напрямку в Україні були П. Маркевич, П. Бодяньський та ін. Певний внесок у розвиток історичної демографії зробили О. Лазаревський, М. Максимович, Д. Багалій, А. Скальковський. Широкі можливості для вивчення населення України відкрилися з проведенням у 1897 р. першого й останнього в Російській імперії загально-го перепису населення. На базі підсумків цього перепису з'явилося чимало наукових розвідок. Однак найповніше демографічний „портрет” української людності за даними перепису 1897 р. відображено у працях „батька” української земської статистики О. Русова. Вивченню населення західноукраїнських земель на початку 20 століття вельми прислужилися І. Франко, М. Грушевський, С. Рудницький, Ю. Бачинський. В. Охримович, М. Кордуба, В. Шухевич, В. Гнатюк та інші.

На початку 20 століття система демографічних знань в Україні переживала ще процес становлення, найбільш розвинутою її частиною була демографія у вузькому розумінні, обмежена вивченням природного руху населення. Меншою мірою були вивчені питання соціальних переходів та міграції.

Новий етап розвитку української демографії припадає на 1920-і роки і характеризується, з одного боку, створенням сучасної демостатистичної служби, з іншого – значним розширенням основних напрямів демографічних досліджень. Державна демостатистична служба в Україні була створена протягом 1921–1922 рр. як структурний підрозділ ЦСУ УРСР. У цей час формується відділ демографії, який очолює досвідчений земський статистик О. Кокорев. Його заступником був А. Хоменко, який у 1925 р. перебирає на себе керівництво відділом. Статистика тоді ще не була жорстко затиснута у політико-ідеологічні лабети, і її діяльність строго не регламентувалася ЦСУ Союзу, що сприяло розвитку особистої ініціативи керівництва демостатистичної служби України у своїй роботі.

У 1920-ті роки формується комплексний підхід до вивчення демографічних явищ, які розглядаються вже не ізольовано одне від одного, а у тісному причинно-наслідковому зв'язку. Важливою обставиною, що забезпечила успіх демографічних досліджень, було започатковане у квітні 1923 р. тісне творче співробітництво Інституту демографії з ЦСУ УРСР. Академік М. Птуха, оцінюючи розвиток співробітництва Інституту демографії з ЦСУ УРСР, відзначав, що це співробітництво відкрило перед Інститутом нову епоху

в його існуванні. Це був один колектив, без поділу на статистиків—практиків і вчених. Протягом 1922–1923 рр. Інститут демографії провів велику роботу щодо збирання, контролю і систематизації даних статистики природного руху населення в українських землях у 1867–1914 рр. і матеріалів санітарної статистики за 1891–1914 рр.

Окрім макропроцесів (народжуваності, смертності, шлюбності) вивчаються демографічні явища та процеси на мікрорівні (сім'я, домогосподарство). У методологічному плані таке вивчення полегшувалося введенням поняття „демографічна біографія пересічної людини”, яке теоретично обґрунтував М. Птуха ще у 1916 р. Він розробив загальну схему вивчення демографічних явищ, серцевиною якого була „демографічна біографія пересічної людини”. Створення апарату вимірювання на основі цієї загальної схеми демографічних явищ було започатковано зокрема у його роботі, присвяченій методам побудови індексів шлюбної гомогамії і гетерогамії. Ще й нині ця універсальна методика широко використовується у демографічних дослідженнях.

Соціально-економічна ситуація і політичний клімат в СРСР на початку 30-х років не віщували обнадійливих перспектив для подальшого успішного розвитку демографії в Україні. У лютому 1930 р. припиняє існування ЦСУ УРСР, і державна статистика підпорядковується органам планування. У другій половині 30-х рр. демографічні дослідження в Україні згортаються. Інститут демографії у 1938 р. було закрито, а більшість провідних демографів репресовано. Всі архіви Інституту демографії, зібрані за 20 років статистичні та літературні матеріали, деякі вже підготовлені до видання результати досліджень пропали на початку війни у 1941 р.

Поновлення демографічних досліджень в Україні припадає на кінець 1950-х – першу половину 1960-х рр., головною причиною чого була об'єктивна практична потреба суспільства у масовому продукуванні різноманітних демографічних розрахунків. Однак лише у жовтні 1966 р. з ініціативи академіка С. Ямпольського в Інституті економіки АН УРСР був створено відділ демографії, який очолила відомий економіст і демограф В. Стешенко. З часом демографічні структурні підрозділи створили в РВПС УРСР (відділ проблем народонаселення та використання трудових ресурсів; керівник В. Онікієнко), Інституті геронтології АМН СРСР (лабораторія демографії, керівник Н. Сачук), ГоловНДІОЦ Держплану УРСР та в інших великих науково-дослідних та проектних інститутах і провідних вищих навчальних закладів.

У відділі демографії Інституту економіки АН УРСР комплексно досліджувалися проблеми відтворення населення України на основі відновлення багатьох наукових традицій колишнього інституту демографії. Таким чином, в Україні за короткий час була сформована потужна демографічна служба, здатна вирішувати складні наукові і практичні завдання. Треба особливо підкреслити ту обставину, що якщо до війни демографією серйозно і продуктивно займалися тільки науковці Інституту демографії та статистики-демографи з ЦСУ УРСР, то тепер „географія” демографічних досліджень значно розширилась. Зростає визнання української демографії. Так, за рівнем розробленості демографічних проблем містобудування та районного планування Україна посідала одне з провідних місць у Союзі. Наукові дослідження в царині демографії у 1960–1980-х рр. охоплювали практично все розмаїття проблем комплексного міждисциплінарного вивчення населення України.

Українська демографія у 1960–80 рр. мала чималі здобутки. Однак далеко не безпроблемним був шлях її розвитку в цей період. Порівняльний аналіз розвитку української демографії у світовому контексті свідчить про те, що це був період переважного зростання демографії в ширину, її так би мовити екстенсивного розвитку, коли найбільшого поступу було досягнуто в емпіричних і прикладних демографічних дослідженнях. Прогрес міг би

бути більшим, якби не об'єктивні обставини, які робили неможливим більш інтенсивний розвиток демографії в Україні. За всіма основними показниками, що характеризують інтенсивність і розмах досліджень проблем народонаселення (число науковців, кількість спеціальних наукових установ та спеціалізованих наукових видань) Україна дуже відстала від розвинутих країн світу.

Тому на часі було створення в Україні потужного демографічного інституту, діяльність якого полегшила б координацію комплексних досліджень проблем населення, сприяла б підвищенню загального наукового рівня демографічної роботи, що проводиться в Україні. Наприкінці минулого століття провідні українські вчені В. С. Стешенко, С. І. Пирожков, Е. М. Лібанова неодноразово виходили на рівень вищих органів влади з пропозицією про створення такої інституції, але позитивного вирішення так і не було. І тільки восени 2002 р. за підтримки Державного Комітету статистики України нарешті був створений в системі НАН України Інститут демографії та соціальних досліджень.

В Інституті демографії відбулося плідне об'єднання двох наукових шкіл – фундатора української демографії академіка М.В.Птухи і відомого українського статистика Й.С.Пасхавера. Учениця М.В.Птухи відомий український демограф В.С.Стешенко не тільки розгорнула широкомасштабні дослідження і стояла у витоків відродження української демографії у повоєнну добу, а й повернула з небуття імена й праці демографів міжвоєнного періоду – Ю.О.Корчака-Чепурківського, А.П.Хоменка, С.А.Томіліна, М.В.Трацевського. Учні Й.С.Пасхавера Е.М.Лібанова і С.І.Пирожков, розпочавши наукову діяльність ще на студентській лаві, не тільки продовжили традиції його наукової статистичної школи у своїх працях, а й стали засновниками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

С.І.Пирожков збагатив науку працями першорядного значення, зокрема з проблем демографії економіки народонаселення, математичної демографії, концептуальними уявленнями щодо відтворення трудового потенціалу, методологією прогнозування соціальних процесів і розрахунків втрат населення під час соціальних катастроф першої половини минулого століття; концептуальними засадами демографічної, економічної, та національної безпеки.

Науковий таланти Е.М.Лібанової також виявився у широкому спектрі досліджень. Крім багатого демографічного доробку вона відома працями, присвяченими проблемам, які мають не тільки наукове, а й велике практичне значення – ринок праці, бідність, становлення середнього класу, пенсійна реформа.

Наукові досягнення засновників Інституту були підкріплені їхніми якостями здібних організаторів, здатністю згуртувати навколо себе талановиту молодь і формувати колектив дослідників, якому під силу розв'язувати складні наукові і практичні завдання. Завдяки цьому очолюваний нині Е.М.Лібановою Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України систематично залучають до підготовки важливих урядових документів і наукових доповідей, що мають загальнодержавне значення.

За час своєї роботи науковий колектив Інституту успішно виконав комплексну програму фундаментальних досліджень „Демографія та проблеми людського розвитку”, в рамках якої здійснено формування методології прогнозування та оцінки демографічних перспектив України; аналіз і прогнозування людського розвитку; формування соціально-демографічної політики в Україні; дослідження міграцій населення; оцінка рівня життя різних соціально-демографічних груп населення. Постійною стала співпраця з Міністерством економіки України, Міністерством праці і соціальної політики України,

Міністерством охорони здоров'я України, Міністерством освіти і науки України, Міністерством сім'ї та молоді України, Держкомстатом України.

Серед найважливіших науково-практичних результатів Інституту є розробка „Концепції демографічного розвитку України на 2005–2015 роки”, затверджена Кабінетом Міністрів України (розпорядження № 724-р. від 08.10.2004), „Стратегії демографічного розвитку на 2006–2015 роки” (постанова №879 від 24.06.2006) та „Прогнозу демографічного розвитку України на період до 2050 року”, що затверджений спільною постановою колегії Держкомстату України та Президії НАН України № 313 від 21.11.2007 року. До органів виконавчої та законодавчої влади було подано понад 200 наукових розробок. Співробітники інституту підготували та захистили 12 дисертацій, зокрема на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук – 5, кандидата економічних наук – 7.

Творча співпраця колективу учених стала запорукою збереження і розвитку багатих традицій української демографії, а Інститут став загально визнаним в Україні і за рубежом центром наукової думки і координації досліджень у галузі демографії та соціальної економіки. Нині фахівці інституту успішно співпрацюють із колегами багатьох іноземних наукових та навчально-наукових центрів, серед яких: Nelson Mandela Metropolitan University (ПАР), International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA) (Австрія), Max Plank institute for demographic research (Німеччина), міжнародними організаціями – Світовим банком, Фондом народонаселення ООН, Європейською комісією, МОП, МОМ та ін.

Таким чином, у підсумку можемо стверджувати, що українська демографічна наука вже пройшла чималий історичний шлях. Її успішний розвиток в наші дні живиться і підтримується різними чинниками, одним з яких є її спадкоємність історичної корпоративної традиції. Саме тому Інститут демографії та соціальних досліджень є нині однією із провідних наукових установ в системі Національної академії наук України.

*В.В. ЧЕРНІЧЕНКО,
кандидат економічних наук,
Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України*

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ “МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ”

13 листопада 2008 року в Києві відбулася Міжнародна науково-практична конференція “Міграція населення в контексті соціально-економічного розвитку”, організована Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України і Київським національним економічним університетом імені Вадима Гетьмана за участі Міністерства праці та соціальної політики України, Державного комітету статистики України та Міжнародної організації міграцій.